

L. BALOGH BÉNI

KUKORICASZEDÉS BÁCSKÁBAN? A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK SZOVJETUNIÓBA HURCOLÁSA 1944–1945-BEN

„És most az én történetem, amelyet több ezer ember ugyanúgy megélt és szenvedett végig mint én, és sokezer ember története, akik a dicsőséges szovjet hatalom első újévi ajándékáról már nem beszélhetnek.”

(Kaufmann Jakab kismányoki deportált, 1989)

Kaufmann Jakab és Schaadt Jakab kálváriája

Kismányok Tolna megye déli részén, a Völgységben, az úgynevezett *Schwäbische Türkei*, azaz „Sváb Törökország” területén fekszik, nem messze Bonyhádtól. Dombok között húzódó kis „zsákfalu”, ma alig több mint háromszázan lakják. A középkori település a török hódoltság idején elnéptelenedett, ezért a 18. század első felében a helyi földbirtokosok – köztük Claude Florimund von Mercy gróf – evangélikus német családokat telepítettek be. Az 1941-es népszámlálás során a 608 lakosból 552-en vallották magukat német nemzetiségűnek. Kálváriájuk, tragikus szétszóratásuk – mint az egész magyarországi németiségé – a szovjet csapatok előli 1944. őszi meneküléssel és a jelen tanulmány tárgyát képező 1945. januári „málenkij robottal” kezdődött. Lássuk tehát az utóbbit.

A járási székhelyen, Bonyhádon a szovjet katonai parancsnokság 1944. december 31-én utasította a főszolgabíró a német lakosság összeírására. A helyi hatóságok a népmozgalmi nyilvántartó lapok alapján az 1899–1927 között született férfiakat és az 1914–1926 között született nőket vették fel a névjegyzékbe.¹ Kismányokon január 1-jén közölte a bíró a falu lakosságával, hogy az érintettek másnap jelenjenek meg a községháza udvarán, mivel két hétre el kell menniük „kukoricát szedni” a Bácskába. Január 2-án lovaskocsival vitték az egybegyűlteket a bonyhádi evangélikus gimnáziumba, ahová a térségbeli deportáltakat gyűjtötték. A listán szereplők között ott volt Kaufmann Jakab és a 21 éves Schaadt Jakab is, ez utóbbi az édesapjával és a húgával együtt.² Bonyhádon mindenki orvosi vizsgálaton esett át, majd

¹ FÜZES Miklós: *Modern rabszolgaság. „Málenkij robot”. Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban 1945–1949*, Formatív Kft., Budapest, 1990, 24; PÁLI Benedek: *A völgyeségi svábok és a „malenkij robot” = „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...” Német és magyar polgári lakosok deportálása „malenkij robot”-ra a sztálini lágerekbe 1944/45–1955 / „Unsere einzige Schuld war unsere Abstammung...” Die Verschleppung deutscher und ungarischer Zivilisten zur Zwangsarbeit in die stalinistischen Lager 1944/45–1955*, szerk. Bognár Zalán, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2011 (második, bővített, javított kiadás), 204. A bonyhádi és környékbéli németek elhurcolásáról újabban lásd LOHN Annamária: *Málenkij robot Bonyhádon és környékén / Zwangsverschleppung aus Bonyhád und Umgebung*, Bonyhád, 2016.

² Elhurcolásukról és az ezt követő Szovjetunió-beli kényszermunkáról – rehabilitálásuk és kártalanításuk reményében – 1989-ben számoltak be mindketten a hazai németek kárpótlási ügyeit is intéző Magyarországi Németek

Bátaszékre vitték őket. Az elszállítás előtt egy nappal, január 6-án Weisz János kismányoki kántortanító megjelent a gondjaira bízott összes gyerekekkel a bonyhádi gimnázium épületében, és határozottan követelte az édesanyák szabadon bocsátását. Ezt sikerült is elérnie.³

Bátaszéken a deportáltak a vásártéren hóban, fagyban, szabad ég alatt éjszakáztak. A következő éjszakát Baján a Duna-parton töltötték, szintén szabad ég alatt. Tüzet raktak, mert már nagyon fáztak, a nők egész éjszaka sírtak elkeseredésükben. Az állomáson kitakarították a marhaszállító vagonokat, amelyek az elkövetkező három hétre az emberek „hálószobája, ebédlője és WC-je lett”. Élelmet maguknak kellett szerezniük. A szerelvényt január 11-én indították útnak – de nem a Bácskába és nem két hétre, ahogyan ígérték nekik, hanem a Szovjetunióba, évekig tartó jóvátételi munkára. Lezárt vagonokban utaztak, néha kaptak meleg ételt. Volt, hogy a szerelvény napokig állt az állomásokon. A hírhehd temesvári táborban is megálltak, itt egy kis kenyeret és nyers, füstölt, bűdös birkaoldalast kaptak. A háromhetes vonatút során sokan súlyos fagysérüléseket szenvedtek, többen meghaltak. Február elején érkeztek meg a munkatáborba, amely feltehetően a mai Ukrajna területén, a Donyec-medencében volt. Néhány hetes pihenő után mindenki megkapta a beosztását: a fiatalok és az egészségesek a bányában, az idősebbek és a betegek a lágérben. Kaufmann Jakab és Schaadt Jakab a bányába került hárommunkásos munkára. Az étel olyan volt, hogy „élni kevés, meghalni sok”. Megunni nem lehetett, mert igen „változatosnak” bizonyult: általában káposztaleves kukoricadarával, csalánleves, uborka és zöldparadicsom, szárított hal, rossz minőségű kenyér.

1946 januárjában tifuszbajrány tört ki, orvos és gyógyszer nem volt. Kaufmann három héttig 40 fokos lázban feküdt. Túlélt, de súlyos, maradandó arcidegbénulást kapott. Betegsége következtében 1946. március közepén szabadult. A lágérben dolgozó 1960 személyből ekkor már csak mintegy 900-an voltak életben. Április végén került haza. Néhány évig otthon is bányában dolgozott, de 1951-ben rokkantnak minősítették, és könnyebb munkára osztották be.

Az 1946-os tifuszbajrány következtében Schaadt is megbetegedett. Legyengült és 46 kilóra fogyott le. Nem tudott úgy dolgozni, ahogy elvárták tőle, ezért „ütötték, verték”. Négy és fél év után, 1949 őszén szabadult. Az utolsó két évben az ottmaradottnak, így neki is valamivel jobb lett a sorsa, az ellátás is javult. Amikor a tiszték kijelentették, hogy hamarosan hazaengedik, nem hitte el, mert korábban többször is hitegették már ezzel. Októberben két hét pihenőt engedélyeztek számukra, majd bevagonírozták és útnak indították őket Máramarosszigeten át Debrecen felé. Itt alapos egészségügyi vizsgálaton estek át. A férfiakat külön is vizsgálták, esetleges SS-tetoválást kerestek a testükön. Schaadt Jakab 1949. november 6-án ért haza

Szövetségének (MNSZ) küldött levelekben (Kaufmann Jakab levele, Kismányok, d. n. [1989], Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL], Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége [a továbbiakban: XXVIII-I-1-LXXXVII], 46. d.; Schaadt Jakab levele, Bonyhád, 1989. november 16., MNL OL, XXVIII-I-1-LXXXVII, 48. d.). Az MNSZ iratanyagában fellelhető több száz hasonló dokumentum a hazai németiség 1944–1945-ös meghurcolásának felbecsülhetetlen értékű forrását képezi. A levelek közül hármat nemrég publikáltak: MIKÓ Zsuzsanna: *A Szovjetunióba hurcolt magyarországi németek kárpótlása (1989–1992)*, ArchivNet 2017/1., <http://www.archivnet.hu/a-szovjetunioba-hurcolt-magyarorszag-i-nemetek-karpotlása-1989-1992>.

³ PÁLI: *I. m.*, 204. A január 7-én Bátaszékra szállítottak listáján 57 kismányoki személy neve szerepel. Közülük ténylegesen ötvennégyet vittek el a Szovjetunióba, mivel hárman valószínűleg megszöktek. 19-en soha nem tértek haza: *Uo.*

szülőfalujába a „két hetes bácskai kukoricaszedésből”, de az édesapja nélkül, aki már 1945 augusztusában meghalt a lágerben.

Kaufmann Jakab és Schaadt Jakab személyét véletlenszerűen választottuk ki a hasonló sorsú németek közül. Kálváriájuk jól illusztrálja, hogy milyen megpróbáltatásokat kellett elszemnednie – a legtöbbször ártatlanul, a kollektív bűnösség jegyében – több tízezer magyarországi német lakosnak az ország szovjet megszállása következtében.

Historiográfiai áttekintés

Magyarországon a szovjet hadsereget a bevonulásától kezdve mintegy négy és fél évtizedig tilos volt nyíltan bírálni, az 1940-es évek végétől pedig megengedhetetlenné vált akár csak burkoltan is utalni tevékenységének árnyoldalaira. Csak a rendszerváltással, 1989–1990-től kezdődően nyílt lehetőség a Vörös Hadsereg által elkövetett számos jogsértés, atrocitás bemutatására. Az egyik legnagyobb érdeklődést kiváltó téma kétségkívül az 1944–1945-ben a Szovjetunióba hurcolt polgári lakosság – magyarok és németek – tragikus sorsa volt.⁴

1990-ben már több fontos könyv, illetve tanulmány is megjelent a Szovjetunió-beli jóvátételi munkára nagy számban elvitt magyarországi németekről. Zielbauer György az 1945–1955 közötti évekről, a hazai némettség „nehéz évtizedéről” írt, és külön fejezetet szentelt a deportálásnak. Adatai szerint Jugoszlávia, Magyarország és Románia területéről 150 ezer „dunai svábot” hurcoltak el a szovjetek, közülük 60-65 ezer lehetett a magyarországiak száma.⁵ Erdmann Gyula a békési és csanádi németek szovjet munkatáborokba hurcolásáról állított össze dokumentumkötetet. A közölt iratok jó részét a Békés Megyei Levéltár anyagaiból válogatta, de akad köztük napló, magánlevél, vers is. Az összeállítást visszaemlékezések zárják.⁶ Füzes Miklós úttörő jellegű könyvet adott közre az 1944 után elhurcolt magyar állampolgárokról. Az alap kutatásokra épülő, igen informatív bevezető tanulmányt követően a szerző közel 30 interjú és két korabeli naplórészlet segítségével igyekezett minél pontosabban rekonstruálni az eseményeket.⁷ A Magyarországi Németek Szövetsége kétnyelvű kötetet publikált. Ebben Zielbauer György, Füzes Miklós és mások tanulmányai mellett az elhurcoltak visszaemlékezéseiből olvashatunk részleteket, valamint korabeli fotókat is megtekinthetünk.⁸

Tilkovszky Loránt 1991-ben jelentetett meg fontos áttekintő tanulmányt,⁹ Tóth Ágnes pedig a II. világháborút követő telepítéseket, népmozgásokat vizsgálta 1993-as monográfiá-

⁴ Vö. „Törvényes” megszállás. *Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között*, szerk., bev. L. BALOGH Béni, Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015, 27–42.

⁵ ZIELBAUER György: *A magyarországi némettség nehéz évtizede 1945–1955*, Pannon Műhely, Szombathely–Vép, 1990, 8–36.

⁶ ERDMANN Gyula (összeáll.): *Deportálás, kényszermunka. Békési és csanádi németek szovjet munkatáborokban*, Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1990 (Gyulai füzetek 4.).

⁷ FÜZES: *I. m.*

⁸ *Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45. Erste Station der kollektiven Bestrafung (Dokumentarband) / Magyarországi németek elhurcolása 1944/45. A kollektív büntetés első állomása (Dokumentumkötet)*, felelős szerk. Zielbauer György, Verband der Ungarndeutschen / Magyarországi Németek Szövetsége, Budapest, 1990.

⁹ TILKOVSKY Loránt: *Magyarországi németek – szovjet munkatáborokban*, Regio Kisebbségtudományi Szemle 1991/1. (epa.oszk.hu/00000/00036/00005/pdf/22.pdf).

jában, kitérve benne a deportálásokra is. A német lakosok elszállítását Tóth a Bács-Bodrog megyében történekekkel illusztrálta. A helyi lakosság tiltakozása – mint írta – eredménytelennek bizonyult. „A katonai önkény következtében nemcsak magyarhú svábok, de magyarok és bunyevácok is bekerültek az Ukrajna felé robogó vonatokba.”¹⁰ Viktor Konaszov és Andrej Terescsuk tizenkét, mindaddig feltáratlan orosz levéltári dokumentumot adott közre Magyarország és a környező országok német lakossága 1944/1945-ös internálásának történetéről. Az írás eredetileg 1994-ben, Szentpéterváron jelent meg orosz nyelven, magyar fordítását a Történelmi Szemle publikálta tíz évvel később.¹¹

Fontos hozzájárulást jelentett a téma kutatásához a Bognár Zalán szerkesztésében 2009-ben kiadott könyv. Műfaja tanulmánykötet, visszaemlékezés-gyűjtemény és útibesámoló. A szerkesztő alaposan megírt bevezető tanulmányát követően olvashatunk a málenkij robot lélektani aspektusairól, majd egy magyarországi német asszony élettörténet-részlete tárul elénk. Az ezt követő írások a pécsváradi, mezőberényi, völgysegi, kismarosi, almáskamarási és kárpátaljai elhurcolásokról szólnak. Az összeállítást a kötetet kiadó Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre által szervezett, kilencnapos Donyec-medencei kutatóútról szóló beszámoló zárja. Az Európai Unió által finanszírozott út során a résztvevők beazonosították és felkeresték az ukrainai kényszermunkatáborok helyszíneit, ahol megemlékeztek az áldozatokról.¹²

Márkus Beáta, a téma egyik fiatal hazai kutatója 2013-as kötetében több mint 40 életinterjú közölt Magyarországon és a vele szomszédos országok területéről elhurcolt túlélőkkel,¹³ nem sokkal később megjelent tanulmányában pedig a deportálást megelőző kiválasztási folyamatokat mutatta be Baranya vármegyében, elsősorban helyi levéltári dokumentumok alapján.¹⁴ A Ritter Györggyel közösen publikált, a nagymarosi málenkij robotról szóló friss írásában levéltári dokumentumok és interjúk összetevése révén kereste a választ arra a kérdésre, hogy a deportálás során segítettek-e a magyar hatóságok emberei a szovjet katonáknak, és ha igen, kik.¹⁵

A kényszermunkára elhurcolt németek sorsa szorosan összefonódott a Szovjetunióba szállított hadifoglyokéval, erre elsősorban Stark Tamás, Varga Éva Mária és Bognár Zalán munkái mutattak rá.¹⁶ Marchut Réka a Budapest környéki németiség II. világháborút kö-

¹⁰ TÓTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 1993, 23.

¹¹ V[iktor]. B[oriszovics]. KONASZOV – A[ndrej]. V[asziljevics]. TERESCSUK: *Berija és a „malenkij robot”*. Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről, ford. Urbánné Kohánka Andrea, Történelmi Szemle 2004/3–4., 385–402 (https://ti.btk.mta.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2004-3-4/385-402_Kohanka.pdf).

¹² „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”

¹³ MÁRKUS Beáta: *„Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban...” Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945–1949. „Malenkij robot” interjúkötet*, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, Pécs, 2013 (hálózati verzió: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/kiskassa/messze_voltam_en_fogsagban_nagy_oroszorszagban/index.htm).

¹⁴ MÁRKUS Beáta: *„Malenkij robot” Baranya vármegyében. Döntési folyamatok: hogyan választották ki a civil lakosok közül azokat, akiket a Szovjetunióban végzendő jóváételi munkára mozgósítottak 1944/1945-ben?*, Múltunk 2014/3., 62–104.

¹⁵ MÁRKUS Beáta – RITTER György: *Nagymarosiak „malenkij robotra” hurcolása 1945-ben. Források, nézőpontok, emlékezések*, ArchivNet 2017/1., <http://www.archivnet.hu/nagymarosiak-malenkij-robotra-hurcolasa-1945-ben-forrasok-nezopontok-emlekezések>.

¹⁶ STARK Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Lucidus, Budapest, 2006, 73–85; VARGA Éva Mária: *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az orosz levéltári források tükrében*, Russica Pannonica, Budapest, 2009 (Ru-

vető felelősségre vonását vizsgálta 2014-es monográfiájában. Témánk kapcsán kiemelte, hogy az addigi szakirodalmi megállapításoktól eltérően az ottani német településekről is számos lakost deportáltak.¹⁷ Ludescher Gabriella a szatmári „svábok” 1945. januári elhurcolásáról szerkesztett kötetet. Az akkor még bizonytalan hovatartozású partiumi térség 42 helységéből deportáltak németeket, e helységek közül ma 40 Romániához, kettő Magyarországhoz tartozik. Boros Jenő korábbi kutatásai eredményeként a könyvben az elhurcoltak településenkénti névsorait is megtaláljuk.¹⁸

A növekvő számú helytörténeti kiadvány közül itt csupán egyet említek, Eiler Ferenc igényes monográfiáját a Bács-Kiskun megyei Harta község német lakosságának 20. századi történetéről. A szovjet fogságból szerencsésen hazatérők – olvashatjuk a kötetben – sokszor azzal szembesültek, hogy családjuk már nem a saját házukban él, vagy időközben kitelepítették. Volt, akit a Szovjetunióból egyenesen Németországba szállítottak. Ritka esetnek számított, hogy valakinek sikerült hazaszöknie a fogságból.¹⁹

Összességében elmondható, hogy az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején elkezdődött, majd több-kevesebb intenzitással mind a mai napig folytatott kutatások eredményeként a témának jelentős hazai szakirodalma van. A Szovjetunió-beli kényszermunka története azonban további, főleg településszintű feltárásokat igényel, amit elsősorban a rendelkezésünkre álló levéltári források szűkössége akadályoz. Új lendületet kapott az ez irányú tudományos kutatás a 2015. január 1-jétől 2017. február 25-ig tartó Gulág-emlékéveknek köszönhetően, melyek során a magyar és német lakosság deportálásának emlékezetét számos konferenciával, kiállítással, történelmi jellegű iskolai vetélkedővel, emléktábla-avatással is igyekeztek ápolni.²⁰

GULÁG – GUPVI

Míg a Vörös Hadsereg által Magyarországon elkövetett erőszakos cselekedetek egy része, így például a fosztogatások, rablások, a nők megerőszakolása a katonák közötti fegyelmetlenséggel is magyarázható, addig a polgári lakosság tömeges elhurcolása az „intézményesen” elkövetett szovjet jogtalanságok közé tartozott. Háttérében mindenekelőtt a Szovjetunió óriási munkaerő-szükséglete állt. Ezen kívül még az alábbi három ok, illetve indok játszott szerepet:

szisztikai Könyvek XXIII.); BOGNÁR Zalán: *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945*, Argumentum, [Budapest], 2010, 53–59.

¹⁷ MARCHUT Réka: *Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948)*, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Magyar Történelmi Társulat – Budaörsi Passió Egyesület, Budapest–Budaörs, 2014.

¹⁸ LUDESCHER Gabriella (szerk.): *Ártatlan áldozatok. Szatmári svábok a Gulágon*, Nyíregyháza, 2016 (internetes elérhetősége: <http://mek.oszk.hu/16800/16800/>).

¹⁹ EILER Ferenc: *Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta, 1920–1989*, Argumentum, [Budapest], 2011, 114–115.

²⁰ A Gulág Emlékbizottság által támogatott, témánkra (is) vonatkozó kiadványok közül a Nemzeti Emlékezet Bizottsága által kiadott alábbi két kötetet emelem ki: *Magyarok szovjet fogságban. Történeti szemelvénygyűjtemény a hadifogolyként, internáltként vagy politikai rabként elhurcoltakról*, szerk. Bank Barbara – Bognár Zalán – Tóth Gábor, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2016; *Gulág – Gupvi. A szovjet fogság Európában*, szerk. Kiss Réka – Simon István, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest, 2017.

a hadifogolylétszám kiegészítése, az etnikai tisztogatás szándéka (a trianoni határon kívül eső területeken, így elsősorban Kárpátalján), valamint a német nemzetiség.²¹

A fogalmak tisztázása végett különbséget kell tennünk a Szovjetunióban létesített úgynevezett GUPVI, azaz a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság felügyelete alatt működött táborok és a GULAG-lágerek között, amelyek a Javítómunka-táborok Főigazgatóságának hatáskörébe tartoztak. Végső fokon mindkettő az NKVD, azaz a szovjet Belügyi Népbiztosság keretében működött, mégis jelentős különbség mutatkozott közöttük. Az egyik legfontosabb az volt, hogy míg a GUPVI-lágerek lakóit tömegesen hurcolták el, és csak a tervezett létszám számított, addig a GULAG büntetőtáborai egyenként, személyre szóló, többnyire koholt vádak alapján, szigorú őrizet alatt kerültek az emberek. A jelen írás témáját a GUPVI-lágerekbe került magyarországi civil lakosság, azon belül is csak az „internáltként”, azaz a német származásuk okán jóvátételi munkára a Szovjetunióba deportáltak sorsa képezi. Így tehát nem taglalom részletesen a trianoni Magyarország területéről civilként szovjet hadifogságba került mintegy 150-170 ezer²² ember sorsát, mint ahogy a Felvidékről, Erdélyből és Kárpátaljáról többnyire etnikai hovatartozásuk (főleg magyarságuk) miatt elhurcolt több tízezer civil „hadifogoly” történetét sem,²³ bár mindannyian GUPVI-táborokba kerültek. Értelemszerűen nem foglalkozok e helyen a politikai okok miatt a Gulágra elhurcoltak tragikus történetével sem.

A GUPVI-táborok – ellentétben a többségükben Urálon túli GULAG-lágerekkel – általában a Szovjetunió európai részén, leginkább a Donyec-medencében helyezkedtek el, továbbá a Krím-félszigeten lévő szén- és vasércbányák közelében, de a Kaukázus vidékére és Baskíriába is szállítottak internáltakat a háború során tönkrement olajkutak, tartályok, vezetékek javítása végett. A GUPVI-táborok lakóinak, így az internáltként elhurcolt németeknek is viszonylag jobbak voltak az életkörülményei a Gulágra kerültekénél. Azonban így is igen kemény munkát kellett végezniük a bányákban, gyárakban, kolhozokban, szovhozokban, az élelmezési és higiéniai viszonyaik pedig rendkívül silányak voltak. Az éhezés, nélkülözés, az erőn felüli munka, a gyakori megbetegedések, a tömeges járványok következtében a halálozási arányszám rendkívül magasra, mintegy 45%-ra becsülhető.²⁴ Mégsem hasonlíthatóak össze a GUPVI-táborok a náci Németország által a zsidók megsemmisítésére létrehozott haláltáborokkal. Az előbbiek esetében ugyanis – bár a németiség kollektív megbüntetéséről volt szó – nem beszélhetünk népiirtásról, hiszen a fő cél az internáltak munkaerejének kihasználása volt, igaz, ezt csak rendkívül alacsony határfokon sikerült elérni. A munkaképtelenné vált személyeket a táborba kiküldött felülvizsgáló bizottságok nem gázkamrába, hanem – ha csak időközben el nem hunytak a betegek – haza irányították.²⁵

²¹ „Törvényes” megszállás, 54–55.

²² BOGNÁR: *Magyarok hadifogságban Magyarországon*, 46.

²³ Becslések szerint csak Kárpátaljáról mintegy 30-40 ezer, túlnyomórészt magyar, kisebb részben német férfit hurcoltak el 1944 őszén szovjet hadifogságba, vö. *Uo.*, 51. Újabbán lásd MOLNÁR D. Erzsébet: „Az egész háború nem kívánt községünkben annyi életáldozatot, mint a szolyvai fogolytábor” – A málenkij robot kárpátaljai vonatkozásai, ArchivNet 2017/1., <http://www.archivnet.hu/az-egesz-haboru-nem-kivant-kozsegunkbol-annyi-etaldozatot-mint-a-szolyvai-fogolytabor-a-malenkij>.

²⁴ TILKOVSKY: *Magyarországi németek – szovjet munkatáborokban*.

²⁵ *Uo.*

Az internálások elrendelése, jogi háttere

A kényszermunka gondolata a legyőzött Németország jóvátételi kötelezettségének fő formájaként Ivan Mihajloviics Majszkij szovjet diplomatától, történésztől származik. Majszkij 1943 őszén kidolgozott egy tervezetet, amelyben azt javasolta, hogy tartsanak szögesdrót mögött 5 millió németet, akik az NKVD irányításával „teljesíteni fogják az előírt feladatokat”.²⁶ Sztálin már az 1943. novemberi teheráni, majd az 1945. februári potsdami konferencián jelezte, hogy a Szovjetunióknak okozott háborús károk jóvátételére német származású lakosok munkaerejét is tömegesen igénybe kívánják venni. A nyugati nagyhatalmak vezetői indokoltnak ismerték el a szovjet igényt.²⁷

Nem tudjuk, hogy Sztálin mikor adott ki konkrét utasítást a világháború végén elfoglalt kelet- és közép-európai országok német nemzetiségű lakosainak – eufemisztikus kifejezéssel élve – jóvátételi munkára való elhurcolására (*die Verschleppung*). Tény, hogy Lavrentij Berija belügyi népbiztos 1944. november 24-i jelentésében már az előkészületek elkezdéséről számolt be.²⁸

A Magyarország, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia területén élő munkaképes „német” személyek deportálásának megkezdését a szovjet Állami Honvédelmi Bizottság (ÁHB) 1944. december 16-án kelt 7161. számú, szigorúan titkos határozata rendelte el. Eszerint a fenti országok területén tartózkodó 17 és 45 év közötti munkaképes német férfiakat, valamint – Berija eredeti tervétől eltérően – a 18 és 30 év közötti munkaképes német nőket is internálni kellett azért, hogy munkavégzés céljából vonattal a Szovjetunióba szállítsák őket. Az internálás irányítására az NKVD, személyesen Berija kapott megbízást. Magyarországon Rogyion Jakovlevics Malinovszkij és Fjodor Ivanovics Tolbuhin marsalloknak, tehát a 2., illetve 3. Ukrán Front parancsnokainak kellett intézkedniük ez ügyben. A mozgósított németek vihettek magukkal „meleg ruhát, tartalék alsóneműt, ágyneműt, étkezőeszközt és élelmiszert összesen személyenként 200 kg súlyban”. A rendelet meghatározta a munkavégzés helyszíneit is: a Donyec-medence szénbányáit, valamint a „déli” acélműveket. A táborba érkező németeket 1000 fős munkabrigádokba kellett szervezni. Az internálást 1944 decemberében és 1945 januárjában kellett végrehajtani Berija irányítása alatt, a kiszállítást pedig 1945. február 15-ig kellett befejezni.²⁹

A határozat végrehajtási utasításaként a 2. és 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa december 22-én kiadta a hírhedté vált 0060. számú, szigorúan titkos parancsát. Ennek publikus, a lakosság számára megfogalmazott, falragaszokon megjelent változata általában a szovjet városparancsnokságok parancsaként jelent meg, így például Siklóson és Szigetváron a 3.,³⁰ míg

²⁶ VARGA: *I. m.*, 215. A háború utáni jóvátétel kérdésével Majszkijt megelőzően már többen is foglalkoztak, így Varga Jenő, a Szovjetunióban élő magyar származású közgazdász vagy Makszim Makszimovics Litvinov külügyi népbiztoshelyettes, lásd *Uo.*, 216.

²⁷ *Uo.*, 217. Vö. BOGNÁR Zalán: *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjetunióbeli kényszermunkára 1944/45-ben, különös tekintettel a németként deportáltakra* = „Egyetlen bűnünk a származásunk volt...”, 34.

²⁸ STARK: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, 73.

²⁹ *Uo.*, 73–74; BOGNÁR: *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása...*, 35–36.

³⁰ BOGNÁR Zalán: *Civilek deportálása Magyarországról a GUPVI légereibe = Gulag – Gupvi. A szovjet fogság Európában*, 155; FÜZES: *I. m.*, 17.

Szekszárdon az 5. számú parancsként.³¹ A parancs „a német származású munkaképes személyeknek a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkákra való mozgósításáról” szólt. A „német származás” alapján való megkülönböztetés a legtöbb esetben az elhurcolandók önkényes kiválasztását eredményezte, mivel nem lehetett tudni pontosan, mit értenek ezalatt. A „közvetlen mögöttes területen végzendő közmunka” említésével pedig a lakosságot tudatosan és nyíltan megfélemeztek, hiszen a valóságban Szovjetunió-beli kényszermunkáról volt szó. A parancs közölte a gyülekezés helyét és időpontját, majd megismételte a 7161. számú határozat kitételét arról, hogy mit kell hozniuk magukkal a megjelenteknek. A meleg ruházat, lábbeli, fehérnemű, ágynemű, takaró, evőedény mellett az érintetteknek 15 napi élelmet is kellett vinniük, ami azt a látszatot kelthette, hogy csupán két hétre mennek el. A parancs végül azzal a szigorú fenyegetéssel zárult, hogy „akik kivonják magukat a mozgósítás alól, a háborús törvények szerint felelősségre vonatnak. Hadbíróság fog felettük ítélni. Ugyancsak szigorú megtorlásban részesülnek a családtagjaik és bűntársaik.”³²

A felelősség kérdése

A továbbiakban az alábbi kérdésekre keressem a választ: kit terhel a felelősség a magyarországi németek deportálásáért? Felelős volt-e a korabeli magyar kormányzat, és ha igen, milyen mértékben? Mi volt a szerepe a helyi közigazgatásnak?

Ami az első kérdést illeti: mint már említettem, a szovjet vezetés, személyesen Sztálin totális megtorlást tervezett a térségben élő németekkel szemben, és ennek részét képezték a magyarországi deportálások. A németek megbüntetéséről tehát Moszkvában döntöttek, így a felelősség elsősorban a szovjet vezetést terheli. Passzív szerepet játszott a másik két győztes nagyhatalom, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia, amit azonban – Spannenberger Norbert szavaival – „a szakirodalom inkább a szőnyeg alá söpör”.³³ A győztes nagyhatalmakkal együtt – és a korabeli többségi közhangulatnak megfelelően – a magyar vezetés is elfogadta a németek kollektív bűnösségének elvét. A szovjetek által elrendelt és végrehajtott tömeges deportálás azonban váratlanul érte és kész helyzet elé állította a kormányt, akárcsak a Magyar Kommunista Párt vezetőit. Jól jelzi ezt Révai József 1945. január 7-én kelt levele az akkor még Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyáshoz. Érdemes hosszabban idézni a dokumentumból, mivel az lényegre törően tárja fel az egész akció lényegét: azt ugyanis, hogy a németek elhurcolása ürügyén a szovjet katonai hatóságok a lehető legtöbb embert igyekeztek elszállítani a Szovjetunió-beli kényszermunkára, származástól vagy politikai hovatartozástól függetlenül. „A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció – írta Révai –, sajnos, nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia. Ugyanis a végrehajtásban megint olyan szerencsétlen peregibek [túlhajtások] voltak, hogy az eredmény: pánik a magyarok közt is, még

³¹ „Törvényes” megszállás, 265 (98. sz. dokumentum).

³² *Uo.*

³³ SPANNENBERGER Norbert: *A magyarországi németek „málenkij robotja” = Gulag – Gupvi. A szovjet fogság Európában*, 224.

a tisztességes, hozzánk közel álló elemek is (mint pl. Sántha alelnök, sőt maga Erdei is³⁴) megvadultak, arról beszélnek, hogy ez ugyanaz, mint amit Hitler csinált a zsidókkal stb. Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül, bebizonyítottan antifasiszták, ülteek, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek, azért, mert német nevűek, sőt vittek tiszta magyar nevűeket is. Szóval, kissé sok volt az ilyen akcióknál természetesen elkerülhetetlen helyi túlkapás. Azonkívül mindenki sérelmezi, vagy kimondva, vagy titokban, hogy az oroszok ezt a kormány tudta nélkül, előzetes megállapodás nélkül csinálták. (Mezdu námi [köztünk szólva]: még mi se tudtunk róla előre.) Szóval, a dolog visszafelé sült el. Most, próbáljuk korigálni azt, amit lehet. A kormány most 10 tanácsadó megbízottat küldött az oroszokkal való megállapodás értelmében a helyszínre, akikkel együtt fogják megállapítani, kit kell németnek tekinteni, kit nem.”³⁵

Miben állt tehát az 1944. december 22-én – a 0060. számú parancs kiadásának napján – megalakult debreceni Ideiglenes Nemzeti Kormány felelőssége, ha tagjai kezdetben nem is tudtak a deportálásokról? Elsősorban abban, hogy miután tudomást szereztek róla, nem tájékoztatták a lakosságot arról, miszerint az internáltakat a Szovjetunióba viszik hosszú ideig tartó jóvátételi munkára. Ezzel a magyar kormány lényegében a deportálásokat végrehajtó szovjet Vörös Hadsereg cinkostársává vált.

Újabb kérdésként merül fel, hogy mikor szerzett tudomást Dálnoki Miklós Béla kormánya a németek elleni szovjet megtorló akciókról. Az 1944. őszi kárpátaljai, kelet-szlovákiai és tiszaháti deportálásokról, amelyek során a szovjet hadsereg egységei az ottani magyar és német katonaköteles férfiakat hurcolták el, a magyar kormánynak legkésőbb már az év végén tudomása volt. Miklós Béla 1944. december 26-án és 1945. január 7-én ugyanis panaszt tett ez ügyben a szovjet kormánynál, a magyar férfiak hazaengedését kérve.³⁶

A magyar vezetés a kaotikus háborús viszonyok és a hírközlési hálózat szinte teljes hiánya ellenére az 1944. december 22-én kelt 0060. számú parancs alapján zajló deportálásokról is viszonylag gyorsan tudomást szerzett. Erdei Ferenc belügyminisztert Csige Varga Antal, Békés vármegye alispánja 1945. január 2-án, Gyulán kelt levelében értesítette arról, hogy néhány nappal korábban kezdetét vette a „német nevű magyar honosok” összeírása az „Oroszországba” való szállítás végett. Kérte Erdeit, lépjen érintkezésbe a szovjet parancsnoksággal a mentesítések érdekében. Azt javasolta, hogy a felmentettek helyett a magyarsággal szemben (véleménye szerint) mindig ellenséges érzelmet tápláló, Romániához csatlakozni kívánó két-egyházi románokat vegyenek igénybe.³⁷ A mentesítések ügyében a belügyminiszter a debre-

³⁴ Sántha Kálmán, az Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnöke, Erdei Ferenc, az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere.

³⁵ *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*, szerk., utószó Izsák Lajos – Kun Miklós, Századvég, Budapest, 1994, 35–36.

³⁶ BOGNÁR: *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása...*, 56–57. (A németekről Dálnoki nem tett említést.)

³⁷ FÜZES: *I. m.*, 18–19. A levelet teljes egészében közli HACK Ferenc Mihályné: *Német származásúak elhurcolása Almáshamarásról = „Egyetlen bűniünk a származásunk volt...”*, 219–220.

ceni szovjet főparancsnoksághoz fordult, ahonnan a kérelmet a főhadiszállásra továbbították. A szovjet katonai vezetés – minden bizonnyal a már megindult fegyverszüneti tárgyalásokra való tekintettel – hozzájárult ahhoz, hogy a deportálások végrehajtása során a magyar kormány bizonyos mértékig érvényesíthesse a szempontjait³⁸ – legalábbis papíron.

Az elért engedményeket az 1945. január 5-én kiadott, Erdei Ferenc kézjegyével ellátott belügyminisztériumi rendelet tartalmazta.³⁹ A rendeletet a főispánoknak címezték, szövegét azonban hivatalosan nem tették közzé. A dokumentum első mondata tényszerűen közölte, hogy „az orosz katonai hatóságok a Magyarország területén lakó, illetve tartózkodó németeket munkaszolgálatra igénybe veszik”. Ezt követően a mentesítettek körét sorolta fel „a magyar kormánnyal létesített megállapodás szerint”.⁴⁰ Mentesültek a deportálás alól a magyar nevéiek és magyar származásúak, a német nevéiek közül pedig a nem német anyanyelvűek, valamint azok, akik nem voltak tagjai a Volksbundnak vagy más „fasiszta” szervezetnek. Azok is mentesültek, akik németellenes hazafias mozgalmakban vettek részt vagy baloldali politikai szervezetek tagjai voltak, továbbá a magyarságukat „nyilvánvalóan” bebizonyító személyek és a zsidók.

A magyar hatóságok tudta és akarata nélkül elrendelt deportálásokat Dálnoki Miklós Béla kormánya tehát igyekezett bizonyos mértékig mederben tartani. Konkrét mentesítési kísérletei azonban a legtöbbször kudarcot vallottak, és a deportálásokat lényegében nem befolyásolták. Gyulán sem, ahol, mint láttuk, az alispán tájékoztatta a kormányt az elhurcolásokról, és segítséget kért. Azonban még el sem készültek teljesen a belügyminiszteri rendeletben előírt igazolások, amikor az összes, már korábban behívott személlyel együtt a szerelvény kigördült a gyulai vasútállomásra a Szovjetunió felé.⁴¹ Ugyanilyen eredménytelennek bizonyult a mentesítés a közeli Elek községben is, ahol sem a helyiekből álló, sem pedig a később megjelent kormánykiküldött vezetésével megalakult bizottság javaslatát nem fogadta el a szovjet parancsnok. Sőt még a helyi kommunista párt tagjainak és hozzátartozóinak a deportálását is elrendelte.⁴² Hasonló volt a helyzet az ország többi részén is. A lakosság magára maradt, és a helyi közigazgatással együtt teljesen kiszolgáltatott helyzetbe került. Senki nem tájékoztatta őket az igazságnak megfelelően, és sehonnan sem számíthattak tényleges segítségre.

A helyi szervek felelősségét vármegyénként, járásonként, településenként kell vizsgálni, mivel az változó volt. Kérdés, hogy az egyes vármegyék vezetése, illetve a járási főszolgabíró és a községi jegyző ismerte-e az elhurcolások valódi úti célját. Feltételezhetjük, hogy a legtöbb esetben nem, különösen az elzártabb helyeken, ahová a kormány rendelkezései nehezen vagy

³⁸ TILKOVSKY Loránt: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*, IKVA, Budapest, 1994, 135.

³⁹ A rendelet szövegét lásd például ZIELBAUER: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955*, 35.

⁴⁰ Ez utóbbi kitétel alapján jelent meg a régebbi szakirodalomban az a helytelennek bizonyult feltételezés, hogy a szovjet katonai hatóságok és a magyar állam között „szerződés” jött létre a deportálásokról. ZIELBAUER György: *Magyarországi németek elhurcolása 1944/45. A kollektív büntetés első állomása = Die Verschleppung ungarländischer Deutscher 1944/45...*, 34–35; Uő.: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945–1955*, 10. A már javában zajló deportálások végrehajtására vonatkozó 1945. január eleji szovjet részengedmény azonban nem tekinthető a kérdés egészét illető elvi megállapodásnak, sem pedig két egyenlő felet feltételező szerződésnek.

⁴¹ FÜZES: *I. m.*, 20–21; STARK: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, 79–80.

⁴² STARK: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, 78–79.

egyáltalán nem jutottak el. A teljes tájékozatlanság és megtévesztettség jele volt, hogy több helyen a saját családtagját is elküldte munkára a községi vezető.⁴³

A végrehajtás

A deportálások 1944. december 22. és 1945. január vége között zajlottak le, és a 3. Ukrán Front által megszállt Dél-Dunántúlon kezdődtek. Szekszárdon, Baján, Pécsen alakítottak ki gyűjtőtáborokat, ahonnan az összegyűjtött személyeket néhány napos vagy egy-két hetes várakozás után vonattal a Szovjetunióba szállították. A 2. Ukrán Front által megszállt magyarországi területeken és Szatmár vármegye Romániához csatolt részén valamivel később, december 28-án kezdődtek az elhurcolások, és két hullámban zajlottak le. Az első szakaszban tizenegy, míg a másodikban öt operatív NKVD-csoport működött. Az alábbi helyiségekben létesültek gyűjtőtáborok: Nagykároly, Szatmárnémeti, Szaniszló, Érmindszent, Balmazújváros, Palotás vagy Poroszló, Kompolt, Fegyvernek, Mezőberény, Gyula, Elek, Ceglédbercel, Miskolc, Szerencs, Kőbánya-alsó, Budapest.⁴⁴ Összességében a Dunántúlról (Baranya, Somogy és Tolna), Pest vármegyéből (Csepel-sziget, Börzsöny), Zemplénből (Hegyalja, Bodroghöz), valamint Békés és Szatmár vármegyékből hurcolták el a legtöbb internáltat.

Az elhurcolásokat az NKVD egységei a helyi magyar közigazgatási szervek közreműködésével hajtották végre. Egy román ezred is részt vett az akciókban, a déli országrészben pedig jugoszláv partizánok működtek közre.⁴⁵ A lakosságot azzal hitegették, hogy a közelben végzendő „kis munkáról” (*málenkij robot*ról) van szó, Baranyában például bácskai kukoricatörést vagy pécsi repülőtér-építést emlegettek. Sokakat valóban csak hőltakarításra, a felrobbantott hidak helyreállítására, gátépítésre, ideiglenes repülőtér létrehozására, fuvarozásra, emlékműépítésre vagy éppenséggel hullaeltakarításra rendelték be,⁴⁶ így a málenkij robot verziója hihetőnek tűnt.

Az internálások alapját képező névjegyzékek elkészítésére általában a járási főszoigabírók kaptak utasítást a helyi szovjet parancsnokságoktól. A községi jegyző, a bíró, a helyi pap és a tanító vett részt a listaállításban, sok esetben a tanító volt a „népszámlálási biztos”.⁴⁷ A német származás megállapítása során a magyar hatóságoknak volt némi döntési szabadsága, de ez igen korlátozottnak bizonyult. Nagyon sok helyen a szovjet katonai parancsnok kevesellte a névjegyzékben szereplő személyek számát, ezért új lista elkészítésére utasította az előljárást, vagy maga állította azt elő. Ez történt Szekszárdon is, ahol utólag, több mint két évvel az eseményeket követően viszonylag részletesen dokumentálták, hogy mi is történt. Eszerint a szekszárdi szovjet katonai parancsnok 1945. január elején elrendelte, hogy azonnal állítsák össze számára azon munkaképes nők és férfiak névjegyzékét, „akiknek a neve, valamint apja és anyja német és német községben született”. Közölte, hogy az összeírt személyeket 15 napos munkára akarja behívni. A városi főjegyző utasítására négy városi tisztviselőné egy 80-90

⁴³ FÜZES: *I. m.*, 25.

⁴⁴ VARGA: *I. m.*, 151–153; BOGNÁR: *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása...*, 39.

⁴⁵ VARGA: *I. m.*, 152; MÁRKUS: „*Malenkij robot*” Baranya vármegyében, 101.

⁴⁶ MÁRKUS: „*Malenkij robot*” Baranya vármegyében, 93.

⁴⁷ *Uo.*, 80.

nevet tartalmazó listát készített, amit a szovjet tisztok magukkal vittek. Nem sokkal később az orosz parancsnok egy új, kb. 300-320 nevet magában foglaló névjegyzéket adott át a városi rendőrség vezetőjének azzal, hogy az ott felsoroltakat másnap reggelre haladéktalanul hívassa be 15 napi munkára meleg ruhával és két heti élelemmel ellátva. Ez meg is történt, de közben kiderült, hogy az új névjegyzékben „nemcsak németek, hanem magyarok, szlávok, zsidók, kisgyermekes családanyák, fiatalkorúak és öregek is szerepeltek”. A parancsnok a kisgyermekes anyákat hazaküldte, míg a többieket – a polgármester és a vármegyei főispán közbenjárása dacára – „az orosz katonai parancsnokság ismeretlen helyre útba indította, és azok a mai napig sem tértek vissza”.⁴⁸ A fentiek jól jellemzik az egész folyamat önkényes jellegét, és azt, hogy a németek vagy a németnek minősített lakosok összegyűjtése megtévesztésen, hazugságon és erőszakon alapult.

Ezt bizonyítja a Nyíregyháza közeli fekvő Rakamaz esete is, ahol a szovjet katonai parancsnokság a célja elérése érdekében ravasz cselt alkalmazott. Érdeemes idézni a helybeli körjegyző 1945. január 31-i jelentését: „tisztelettel jelentem, hogy [a] Rakamaz községből elvitt lakosság összeírását a helybe kiszálló orosz katonai parancsnokság végezte a községi nyilvántartásból. Tekintet nélkül [a] nevére, összeírta a lakosságot, [a] férfiakat 16-tól 45 évig és a nőket 16 évtől 35 évig. Az összeírás befejezése után a helybeli szociáldemokrata párt régi tagjait és a rendőrséget a szoc[iál]dem[okrata] párhelyiségbe gyűlésre hívta össze, ahol minden embernek kiadott egy névjegyzéket, hogy a névjegyzéken szereplő egyéneket szólítsa fel, hogy jelenjenek meg másnap reggel 8 órakor a községi iskolában, ahol gyűlés lesz, és beszédet akar hozzájuk intézni. A lakosság meg is jelent a kitűzött időben a megjelölt helyen, ahol [az] összegyűlekezés után [az] orosz őrség elzárta a kijáratot, és ott lett közölve velük, hogy 18-20 napi élelmet és megfelelő ruhaneműt kell utánuk beadni, mert el lesznek szállítva. Ez meg is történt. 3 napi fogva tartás után megkísérelték az elszállítást, de a befogott emberek egy része kitört az iskolából és elszökött. Az elszállítást a község lakossága megakadályozta, és csak úgy tudták végrehajtani, hogy Tokaj községből egy század orosz katona vonult ki az elszállítás biztosítására. Az elszállítás folyamán riasztó lövéseket adtak le, és ennek folyamán egy gyerek meg is sebesült. Az elszállítottakat csak dobolás útján tudtam megállapítani, mert az elvittekről névjegyzéket nem kaptam.”⁴⁹ A Rakamazból elhurcoltak szenvedéseiről Incze Zsuzsa készített megrázó dokumentumfilmet 2008-ban.

A németként internáltak a hadifogolyként elhurcolt civilekkel, illetve a tényleges hadifoglyokkal együtt érkeztek haza többnyire 1947–1949, sokan azonban csak 1950 és 1953 között. A hazaérkezőket államvédelmi kihallgatásoknak vetették alá, majd azzal a felszólítással bocsátották el őket Debrecenből a lakóhelyükre, hogy útközben éltessek Rákosi Mátyást, akinek hazatérésüket köszönhetik, a láger évekről viszont saját érdekükben hallgassanak. A hazatérők közül kiszűrt SS-katonákra – az önkéntesekre és a kényszersorozottakra egyaránt – hazai internálótáborok vártak. Előfordult, hogy egyes szerelvényeket a szovjet hatóságok egyenesen Németországba, például Odera-Frankfurtba irányítottak.⁵⁰ Mások hazaérkeztek ugyan, de rögtön át is szálltak a vasútállomáson levő kitelepítési szerelvénybe, ahol már a családjuk

⁴⁸ *Törvényes” megszállás*, 404–406 (179. sz. dokumentum).

⁴⁹ *Uo.*, 278 (107. sz. dokumentum).

⁵⁰ TILKOVSKY: *Nemzetiség és magyarság*, 138–139.

volt.⁵¹ A legtöbben azonban már nem találták otthon családjukat, mivel kitelepítették Németországba, vagy más településen, más házban laktak, mert a sajátjukat időközben elkobozták. A hazatérteknek új egzisztenciát kellett keresniük, ami nehéz feladatnak bizonyult.

Az elhurcolt németek száma

A Magyarország, Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia területén lezajlott „operatív művelet” eredményeiről 1945. február 2-án tettek jelentést Berijának. Eszerint az érintett országokban összesen 124 ezer főt internáltak, közülük 12 ezren már a gyűjtőtáborokban meghaltak. A jelentés szerint Magyarországról 31 923 német nemzetiségűként nyilvántartott személyt szállítottak a Szovjetunióba, köztük 20 989 férfit és 10 934 nőt.⁵² Jó részük azonban – mint korábban már többször említettem – nem is német, hanem magyar nemzetiségű volt. Erre enged következtetni a Magyarországról internáltak számát az 1947. április 1-jei állapot szerint rögzítő hivatalos szovjet kimutatás is. A dokumentum szerint a Szovjetunióban ekkor 19 293 magyarországi internált tartózkodott, akik közül 14 460 magyar nemzetiségű, 4460 pedig német nemzetiségű volt.⁵³ Ha erős fenntartásunk van is a fenti számokat illetően, az biztos: számos alkalommal színmagyar településekről hurcoltak el civil lakosokat azzal az indokkal, hogy német nemzetiségűek. Ez történt például a Felső-Tisza vidékén vagy Zemplén megyében, de mint láttuk, a vegyes lakosságú Szekszárdról sem csak a németeket vitték el. Volt olyan magyarországi település, ahol a szovjetek németnek tekintettek mindenkit, akinek a neve „r” betűre végződött, mint például Pásztor, Molnár vagy Bognár, mondván, hogy Hitler neve is „r”-re végződik.⁵⁴ Szegeden a szovjet városparancsnokság kijelentette: mindenki németnek tekintendő, akinek német neve van, tekintet nélkül állampolgárságára és arra, hogy hol született.⁵⁵ Szabolcs vármegyében általában a német nevűeket gyűjtötték össze, de nagyon sokan magyar névvel is felkerültek a listákra.⁵⁶ Néhány ottani községben azokat is össze kellett írni, akiknek csak az édesanyjuk vagy a házastársuk volt német nevű, máshol már a nevet sem nézték, csak a kort.⁵⁷ Balmazújvárosból közel 250 lakost szállítottak el, holott túlnyomó részük magyar nevű volt, és a többiek is magyaroknak vallották magukat.⁵⁸

A fent említett közel 32 ezer német nemzetiségű vagy annak minősített internált személyen kívül még további 30-35 ezer magyarországi német került ki véletlenszerűen, „hadifogolyként” elkönyvelve, tehát nem a 0060. számú parancs következtében a Szovjetunióba. Ők ugyancsak a GUPVI kötelékébe tartozó hadifogolytáborokba kerültek a magyar „hadifog-

⁵¹ ZIELBAUER: *Magyarországi németek elhurcolása 1944/45*, 49.

⁵² VARGA: *I. m.*, 153–154. Romániából ugyanakkor 69 ezret, Jugoszláviából 11 ezret, Csehszlovákiából csak 215-öt, Bulgáriából pedig mindössze 75 személyt, lásd *Uo.*, 154.

⁵³ *Uo.*, 154.

⁵⁴ STARK Tamás: *Magyarok szovjetkényszermunkatáborokban*, Kortárs, 2002/2–3. (<http://epa.oszk.hu/00300/00381/00055/stark.htm>); BOGNÁR: *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása...*, 43.

⁵⁵ „Törvényes” megszállás, 131 (20. sz. dokumentum).

⁵⁶ *Uo.*, 280 (109. sz. dokumentum).

⁵⁷ *Uo.*, 290–291 (116. sz. dokumentum).

⁵⁸ *Uo.*, 283 (111. sz. dokumentum).

lyokkal” együtt. Így a Szovjetunióba 1944–1945-ben elhurcolt magyarországi németek létszáma mintegy 60-65 ezer lehetett.⁵⁹

Összegzés

A Vörös Hadsereg által Magyarország területén elkövetett számos atrocitás, így az 1944–1945-ben a Szovjetunióba hurcolt polgári lakosság – magyarok és németek – tragikus sorsa mintegy négy és fél évtizeden át, egészen a rendszerváltásig tabutémának számított. Az elmúlt több mint 25 évben azonban számos feldolgozás született erről, és ma már jelentős hazai szakirodalma van. A további előrelépés lehetőségét – a levéltári források szűkössége ellenére – ma leginkább a településszintű feltárások jelenthetik.

Fontos leszögezni, hogy a németek deportálását nem szerencsés összemosni a későbbi hazai kollektív felelősségre vonással,⁶⁰ azaz a magyarországi munka- vagy internálótáborokba való elhurcolással, a vagyonek kobzással, összeköltöztetéssel, majd pedig a kitelepítéssel. A Szovjetunióba való elhurcolás ugyanis a győztes nagyhatalmak egyikének akciója volt, amelyet a megszálló hadsereg bosszúvágyból és az újjáépítéshez szükséges munkaerő biztosítása céljából hajtott végre. A „németként” deportáltak jó része ráadásul magyar érzelmű vagy éppen magyar származású személy volt.

⁵⁹ A helyzetet az is bonyolítja, hogy az eredetileg németként internáltak egy részét végül mégsem az internáltak, hanem a hadifoglyok közé sorolva vitték el a Szovjetunióba. BOGNÁR: *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása...*, 67.

⁶⁰ E véleményt osztja például MARCHUT: *I. m.*, 130.